

С. В. Кульчицький, який ще в 1990 р. назвав їхній обсяг, що дорівнює 4,5-4,8 млн. осіб. По-перше, ці дані отримані з використанням продуктивної методики ретроспективного обрахування динаміки природного руху населення, принцип якої застосував ще С. Сосновий і розвинув С. Максудов. По-друге, його можна перевірити за допомогою методики демографа С. Пирожкова та істориків С. Віткрофта, С. Максудова [18, 410–412]. По-третє, такі відомості узгоджуються з результатами Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, що здобуті із залученням даних щодо кількості жертв голоду по регіонах, наведених у «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», – мінімум 4,5 млн. осіб.

Варто зауважити, що, попри інтенсивне вивчення демографічних наслідків Голодомору, дослідники ще надто мало уваги звертають на аналіз економічних, демографічних, соціально-психологічних і морально-етичних наслідків цього геноциду, який зруйнував село й підірвав генофонд нації. Зрештою, питання про кількісні втрати людських життів під час катастрофи 1932–1933 років потребує подальшого дослідження й уточнення.

1. Гудзь В. В. Історія дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті – 80-ті роки ХХ століття / В. В. Гудзь // Українознавчий альманах : зб. наукових праць. – К., 2014. – Вип. 16. – С. 241–245.

2. Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду / С. В. Кульчицький // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів [кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Вид. політ. л-ри України, 1990. – С. 66–84.

3. Микула В. 60-та річниця Великого Голоду / В. Микула // Вісник. Квартальник літератури, науки, мистецтва і суспільно-політичного життя: Ч. 1–2, весна – літо. – Нью-Йорк: Видає Головна управа ООЧСУ, 1993. – С. 1–9.

4. Косик В. Підсоветська Україна між двома Світовими війнами. – Ч. 6 [Електронний ресурс] / В. Косик. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/mai/1184229595.html>

5. Wheatcroft S. Population / S. Wheatcroft, R. Davies // *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945* [eds. R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison]. – Cambridge, 1994. – P. 71–77.

6. Граціози А. Советский голод и украинский голодомор [Електронний ресурс] / А. Граціози // «Отечественные записки» (Россия). – 2007. – № 1 (34). – Режим доступу: <http://polit.ua/documents/2007/05/09/graciozi.html>.

7. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии [Електронний ресурс] / В. В. Кондрашин. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc.

8. Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их было? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) / Е. А. Осокина // *История СССР*. – 1991. – № 5. – С. 18–26.

9. Марчуков А. В. «Голодомор» в идеологической системе украинства [Електронний ресурс] / А. В. Марчуков // *Вестник Юго-Западной Руси. Архив*. – 2008. – № 2. – Режим доступу: <http://www.vestnik-jzr.org.ua/vestnik20082-marcukov.html>.

10. Шубин А. 10 мифов Советской страны. Правда о Великой эпохе / А. Шубин. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 416 с.

11. Івеницький Н. Хлебозаготовки 1932–1933 годов и голод 1933 года / Н. Івеницький // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 28 листопада 1998 р.) / [редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та інші]. – К.; Нью-Йорк: вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 84–123.

12. Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы. Проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии / Н. А. Араловец // *Отечественная история*. – 1995. – № 1. – С. 137–141.

13. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. И. Пирожков. – К.: Наук. думка, 1992. – 180 с.

14. Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації / С. Пирожков // *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: матеріали Міжнародної наукової конференції* (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк: вид-во Маріан Коць, 1998. – С. 26–33.

15. Марочко В. І. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.) / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан // *Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов.* – К.; Нью-Йорк: вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 83–151.

16. Заставний Ф. Український голодомор 1932–1933 років та його географія: через призму сучасної демографічної статистики [Електронний ресурс] / Ф. Заставний // *Географія та основи економіки в школі*. – 2003. – № 1. – Режим доступу: <http://ukrhist.at.ua/publ/66-1-0-950>.

17. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні [ред. колегія: В. Ющенко (голова ред. кол.); кер. авт. колект. І. Юхновський]. – К.: вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с.

18. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.

І. О. Демуз

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. В ІСТОРИКО- АГРАРНИХ СТУДІЯХ ДОРADЯНСЬКОГО ТА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ

У статті проаналізовано стан розроблення проблеми функціонування наукових товариств сільськогосподарського спрямування України XIX – початку XX ст. і виокремлено особливості історіографічного процесу дорадянського та радянського періодів щодо вивчення історії названих аграрних осередків.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, дослідна справа, фахівці-аграрії, кооперативна робота, дорадянська й радянська історіографія, енциклопедичне видання, довідкова література, річний звіт.

The article analyzes the state of scientific research problem in the functioning of agricultural scientific societies of Ukraine in the XIXth – early XXth centuries; peculiarities of historiographical process of pre-Soviet and Soviet periods on studying the history of these agricultural centers are highlighted.

Key words: agricultural societies, research activity, agriculturalists, cooperative work, pre-Soviet and Soviet historiography, encyclopaedic edition, reference literature, annual report.

Розвиток аграрних відносин в Україні у XIX – на початку XX ст. та внесок тогочасних сільськогосподарських об'єднань у популяризацію фахових знань серед широких верств населення є предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних істориків-аграріїв. Окрім важливого науково-теоретичного значення, ці роботи мають і практичну актуальність в

умовах розвитку ринкових відносин у сучасній Україні, оскільки усвідомлена державою й суспільством потреба модернізації агропромислового комплексу, створення нових організаційно-правових форм і структур повинні ґрунтуватися на традиціях та практиці аграріїв-раціоналізаторів.

У процесі аналізу вітчизняної історіографії діяльності сільськогосподарських товариств України XIX – початку XX ст. постає низка проблем, які потрібно взяти до уваги для того, щоб дати об'єктивну історіографічну оцінку попереднім дослідженням. Так, частина праць, навіть претендуючи на об'єктивність, має епізодичний характер і позбавлена чіткої концептуальної основи (це стосується насамперед робіт дорадянського періоду); інші – базовані на методологічних засадах, що спричинили тенденційність й однобічність у висвітленні окремих аспектів проблеми, а також домінування ідеологічного компонента над науковим (публікації радянського періоду). Отже, очевидною є необхідність ретельного, неупередженого аналізу вітчизняної історіографії цієї проблеми, зокрема, дорадянського та радянського періодів, що й становить мету пропонованої публікації (більш докладний історіографічний аналіз проблеми виконаний в авторській монографії, у розділі 7 «Вузлові» проблеми сільськогосподарської науки в товариствах учених-аграріїв в інтелектуальних дискурсах XIX – початку XXI ст.» (с. 419-459) [1]).

Проведення евристичної роботи дає змогу стверджувати, що розвідок дорадянського часу, присвячених безпосередньо історії виникнення, еволюції та діяльності наукових товариств сільськогосподарського спрямування, небагато. Їхня робота висвітлена переважно в площині суміжних тематик: дослідна справа в Російській імперії загалом та в Україні зокрема (звітні матеріали про результати діяльності дослідних полів і станцій, що подані їхніми керівниками), загальні економічні, статистичні чи історичні нариси про окремі губернії імперії, огляди агрономії та сільського господарства за повідомленнями інспекторів тощо.

Певне значення має наукова література, де схарактеризовано історію сільськогосподарської дослідної справи, її специфіку та значення для розвитку аграрної науки і практики. У зв'язку з розвитком аграрної галузі на початку XX ст. фахівці-аграрії робили спроби щодо вивчення й періодизації становлення дослідної справи в імперії. Коло авторів було надзвичайно широким: від землевласників-практиків до професійних агрономів та економістів. До цієї групи наукових праць належать, наприклад, нариси А. Зайкевича про Харківське дослідне поле (у подальшому – станцію), Ф. Яновчика – про дослідні установи Херсонської губернії, низка робіт В. Ротмишрова про Одеське дослідне поле тощо. Про організацію сільськогосподарських установ Полтавської губернії повідомлено в роботі В. Фурдуєва, де запропоновано проект влаштування дослідного поля при Полтавському сільськогосподарському товаристві. Результати досліджень Драбівського дослідного поля Полтавської губернії висвітлено в розвідках К. Вербецького та Б. Кречуна, Золотоніського дослідного поля – С. Анцибора, М. Семенова, Роменського дослідного поля й контрольно-насіenneвої станції – у праці С. Кульжинського, результати дослідів Золотоніського, Андріївського, Роменського та Прилуцького полів

вивчав Б. Овсянніков, Константиноградське дослідне поле описував С. Скандраков та ін.

Офіційний аналіз становлення дослідної справи та діяльності майже всіх дослідних закладів до 1914 р. (не тільки вітчизняних, але й закордонних) зроблений В. Морачевським – завідувачем довідково-видавничого бюро при Департаменті землеробства [2]. Вагоме значення для історичної науки має довідник, у якому подано узагальнювальні відомості про дослідні поля і станції Російської імперії загалом [3].

Окрему важливу групу формують річні звіти сільськогосподарських товариств, наприклад, Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [4], Київського агрономічного товариства [5] та інших.

Помітну групу літератури утворюють історичні огляди діяльності цих осередків за певний період часу, приурочені, зазвичай, до ювілеїв товариств. Так, представлено історію Імператорського вільного економічного товариства [6], Імператорського товариства сільського господарства (Московська губ.) [7], Полтавського товариства сільського господарства [8], Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії в Одесі [9], Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [10], Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [11], Харківського товариства сільського господарства [12], Лохвицького товариства сільських господарів [13].

У зазначених розвідках подано, зазвичай, історію заснування товариств, аналіз їхніх статутних документів, представлено списки засновників і членів осередку. У виданнях схарактеризовано різноманітні напрями діяльності товариств: науковий, лекційний, робота з відкриття навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі сільського господарства, участь у влаштуванні та покращенні сільськогосподарських промислів, музейна робота, організація виставок і з'їздів; простежено діяльність товариств за різними напрямками сільського господарства (городництво, лісництво й садівництво, виноградарство та виноробство, тваринництво, розведення овець і коней, шовківництво тощо); описано роботу допоміжних установ при товариствах (бібліотек, колекцій, музеїв); докладно проаналізовано видавничу діяльність; представлено доповіді, виголошені на загальних зібраннях угруповань. У цілому такі ювілейні нариси з історії певного сільськогосподарського товариства насичені багатим фактажем. Розвідки мають характер науково-популярних брошур, а також не аналітично-критичний, а лише описовий стиль викладу, проте такі праці є вагомим здобутком дорадянської історіографії.

Досить ґрунтовно діяльність сільськогосподарських товариств України висвітлена в довідкових дореволюційних виданнях, що, однак, виражали офіційну урядову позицію стосовно діяльності цих структур і виконували передусім пізнавальну функцію, на відміну від спеціальних наукових видань. Так, наприклад, в енциклопедичному довіднику Ф. Брокгауза та І. Єфрона вміщено інформацію про сільськогосподарські товариства, їхню структуру, особливий склад, порядок утворення й функціонування, основні напрями діяльності, розроблено класифікацію за територією поширення та напрямками

роботи, подано список цих осередків, що існували на 1 липня 1898 р. [14].

У розвідці І. Котельникова вперше в дорадянській історіографії подано ґрунтовну класифікацію сільськогосподарських товариств, їхній особовий склад, членські внески, з'ясовано питання про прибутки й видатки товариств усіх областей Російської імперії. Найбільша увага автора зосереджена саме на торговельних відносинах цих осередків, у додатках уміщено перелік товариств, проте в списку зазначено не всі об'єднання. Незважаючи на окремі неточності, розвідка є цінною у зв'язку з наявним у ній фактичним, статистичним, а також теоретичним матеріалом [15].

Науковці радянського періоду не приділяли достатньої уваги вивченню діяльності сільськогосподарських товариств України XIX – початку XX ст. Окрім того, цей факт підтверджений практично цілковитою відсутністю публікацій про такі об'єднання. Загалом історію сільськогосподарських товариств вивчали або через призму сільськогосподарської дослідної справи (діяльність дослідних полів, станцій, лабораторій), або в контексті кооперативної роботи. Так, протягом 1920 – 1960 рр. особливості сільськогосподарської дослідної справи в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. аналізували В. Вінер, О. Дояренко, М. Недокучаєв, Н. Пшеничний [16]. Зокрема, Н. Пшеничний, характеризуючи сільськогосподарські вітчизняні дослідні установи, наголошував на винятковому значенні сільськогосподарських товариств у питаннях становлення дослідної справи в Російській імперії до 1917 р. включно.

Зазвичай, радянська історіографія розглядала результати діяльності сільськогосподарських товариств усієї Російської імперії загалом та України зокрема як такі, що «консервували» кріпосницький устрій і зберігали домінуючі економічні й політичні позиції дворянства в сільському господарстві країни. З огляду на той факт, що діяльність сільськогосподарських товариств можна вивчати в руслі таких суміжних дисциплін, як аграрна історія, історія економічної думки, історія науки й освіти, питання їхнього функціонування привертало увагу дослідників різних галузей наукового знання. Тому не дивно, що окремі аспекти роботи цих об'єднань з'ясовані в загальних студіях з історії кооперативного руху. Окрім того, насторожене ставлення радянських істориків до інституту неполітичних громадських організацій XIX – початку XX ст., зокрема й сільськогосподарських, призводило до того, що дослідники пропонували примітивну схему поділу всіх товариств на «дворянські», «буржуазні», «робітничі» й «селянські», зважаючи на тезу про те, що в класовому суспільстві не повинно бути безкласових і надкласових організацій. Оскільки більшість товариств названого періоду вважали організаціями переважно дворянськими, то й результати їхньої роботи постійно применшували.

У радянській науковій літературі інколи увагу зосереджували на роботі лише великих загальноімперських товариств – Московського товариства сільського господарства та Вільного економічного товариства, вихід публікацій про які датований 1950-ми – 1970-ми рр. – часом, коли влада стимулювала в суспільстві інтерес до сільського господарства, причому авторами розвідок були не

лише історики, але й економісти (роботи О. Бердишева [17], Л. Голованової [18], В. Орешкіна [19], К. Пятницької [20], Н. Трусової і О. Бломфельда [21], М. Склюєва [22], М. Цветасової [23], З. Ясмана [24]). Наукове зацікавлення праць виставило В. Орешкіна про роботу Вільного економічного товариства протягом 1765–1917 рр., де тільки перший розділ монографії присвячено загальній характеристиці осередку, наступні – висвітленню питань земельної власності, кріпосницького права, форм феодалної ренти й оброку, вільнонайманої праці та аграрних проблем в економічних працях членів товариства [25].

На дослідницьку увагу заслуговують публікації С. Дмитрієва [26], І. Довженка [27] та Б. Тихонова [28]. Так, Б. Тихонов аналізував наукову й просвітницьку діяльність провінційних сільськогосподарських товариств Росії середини XIX ст. крізь призму їхньої видавничої роботи; С. Дмитрієв, висвітлюючи роботу сільськогосподарських виставок у Російській імперії в XIX ст., описав внесок у їхню організацію окремих сільськогосподарських товариств, зокрема й України; І. Довженко схарактеризував переважно соціально-економічні аспекти діяльності товариств імперії, особливості їхнього функціонування та розміщення. Дослідник акцентував на класовому складі цих об'єднань, на обстоюванні ними інтересів поміщиків, які переходили до капіталістичних форм ведення господарства, і невеликої частини заможних селян [27, 207], на поступовому, проте неухильному тяжінні сільськогосподарських товариств до виконання функцій суто споживчих кооперативів, що в «період між двома революціями (сільськогосподарські товариства – І. Д.) становили одну з форм об'єднання більш розвинутих в економічному плані селянських господарств» [27, 208, 209].

На рубежі 1980-х – 1990-х рр. окреслився якісно новий етап у дослідженні історії сільськогосподарських товариств. Саме в той період почали з'являтися перші роботи з історії регіональних організацій. Окремі дослідники, зокрема В. Чернуха, засвідчили, що історія виникнення й діяльності сільськогосподарських товариств, а до того ж їхня роль у розвитку сільського господарства, є маловивченими темами [29].

Отже, дорадянська історіографія має у своєму «арсеналі» різні публікації про сільськогосподарські товариства України XIX – початку XX ст.: це і звітні матеріали, й енциклопедичні словники та довідники, й огляди та нариси про діяльність окремих товариств, і навіть поодинокі узагальнювальні видання. Більша частина – науково-популярного характеру, їхня основна мета полягала в популяризації сільськогосподарських організацій та їхніх раціоналізаторських ініціатив. Такі розвідки створювали за підтримки держави або ж власне товариств. Автори видань зазначеного типу – секретарі або члени цих осередків, агрономічний персонал – виступали за збільшення кількості сільськогосподарських товариств, особливо за рахунок невеликих селянських організацій малої території дії. Укладачі енциклопедичної літератури переважно підтримували проурядову лінію, а їхні оцінювальні судження відображали офіційну позицію щодо сільськогосподарських товариств.

Вартісність дорадянських досліджень аргументована здебільшого фактажем представленого матеріалу. Автори видань були не

лише теоретиками, але й практиками та активними діячами сільськогосподарських товариств. У цьому, з іншого боку, прихована і причина слабкості й односторонності презентованих ними історичних відомостей. Дослідники поставали стосовно своїх організацій апологетами й панегіристами, що перешкоджало всебічному науковому аналізу цього напрямку суспільної діяльності. Окрім того, немає ґрунтовних наукових видань про окремі сільськогосподарські товариства, напрями їхньої діяльності, взаємини один з одним і місцевою владою; у загальних розвідках побіжно схарактеризоване становище цих осередків у контексті розвитку дослідної справи, сільської кооперації або ж сільського господарства в цілому.

Більшість радянських дослідників оцінювала роль сільськогосподарських товариств ХІХ – початку ХХ ст. позитивно, хоча й була змушена у зв'язку з ідеологічною спрямованістю визнавати, що в умовах царизму й засилля широкого поміщицького землеволодіння ці товариства не могли істотно впливати на соціально-економічне й політичне становище країни. Науковці вивчали здебільшого діяльність галузевих об'єднань загальноросійського масштабу (наприклад, Московського товариства сільського господарства та Вільного економічного товариства), водночас окремі регіональні товариства, особливо ті, що функціонували на теренах України, узагалі перебували поза увагою. У цілому історіографія радянського періоду щодо вивчення сільськогосподарських товариств ХІХ – початку ХХ ст. є доволі збідненою та односторонньо схарактеризованою.

1. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох : монографія / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2014. – 681 с.
2. *Агрономическая помощь в России* / под ред. В. В. Морачевского. – Петроград : изд-во Департамента земледелия, 1914. – 653 с.
3. *Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России. С приложением 16-ти планов опытных полей, карты и смет оборудования опытной станции, агрономической лаборатории, вегетационного домика и метеорологической станции* / Сост. Секцией опытного дела под ред. и с введением А. Г. Дояренко. – М. : Тип. О. Л. Сомовой, 1912. – 372 с. + приложения.
4. *Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1886 г.* – Харьков, 1886. – 28, XXIV с.; *Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1891 г.* С 1-го ноября 1890 г. по 1-е ноября 1891 г. – Харьков, 1892. – 26 с.; *Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1891/92 гг.* С 1-го ноября 1891 г. по 1-е ноября 1892 г. – Б. в. б. г. – 58 с.; *Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1898/99 гг.* С 1-го ноября 1898 г. по 1-е ноября 1899 г. и описание 5-ти хозяйств Лебединского уезда, Харьковской губ. – Харьков, 1899. – 124 с.; *Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1903 1904 год.* С 1-го октября 1903 г. по 1-е октября 1904 г. – Харьков, 1905. – 98 с.; *Отчёт о деятельности Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1908 1909 г.* – Харьков, б. г. – 328 с.
5. *Доклады и протоколы общих собраний Киевского агрономического общества, 1910 г.* – К., 1911. – (Разд.

- паг.; *Оттиск*); *Отчёт о деятельности Киевского агрономического общества за 1915 год.* – К., 1916. – 39 с.
6. *История Императорского Вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года* / сост. А. И. Ходнев. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1865. – 667 с.; Хижняков В. В. *Общий обзор деятельности Императорского Вольного Экономического Общества за 150 лет* / В. В. Хижняков // *Вестник сельского хозяйства.* – 1915. – № 51 52. – С. 3 7.
7. *Краткий обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства. С 1820 по 1870 год* / сост. Н. П. Горбуновым. – М. : Тип. Грачёва, 1871. – 23 с.
8. *Пятидесятилетие Полтавского общества сельского хозяйства.* – Полтава, 1915. – 84 с.; Тихомиров В. А. *Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г.* / В. А. Тихомиров. – Полтава : Тип. насл. Н. Пузуренко, 1887. – 257 с.
9. *Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год* / сост. секретарём Общества М. П. Боровским. – Одесса : Тип. П. Францова, 1878. – X, 275, 76 с.
10. *Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за двадцатипятилетие с 1876 по 1901 год (Краткий очерк)* / сост. Т. Осадчий. – К. : Тип. П. Барского, 1901. – 62 с.
11. *Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (1898 1911)* / сост. Ф. Л. Любанский. – Винница, 1911. – 24 с.
12. *Харьковское общество сельского хозяйства на областной сельскохозяйственной выставке в 1910 г. в г. Екатеринославе: Краткий очерк деятельности общества.* – Харьков, 1910. – 52 с.
13. *Исторический очерк Лохвицкого Общества сельских хозяев.* – Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1911. – Ч. 1: *Деятельность Общества в первые 25 лет (1886 1911 гг.)*. – 1911. – 144 с.
14. *Общества сельскохозяйственные* // *Энциклопедический словарь* / сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 414 419; *Синдикаты* // *Энциклопедический словарь* / сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXX, Кн. 59. – С. 8 22.
15. *Котельников И. И. Сельскохозяйственные товарищества России в 1911 году и деятельность их по отчётам за 1910 год* / И. И. Котельников. – СПб., 1912. – 220 с.
16. *Винер В. В. Сельскохозяйственное опытное дело. (Краткий исторический очерк и обзор программ русских с.-х. опытных учреждений 1840 1910 гг.): Лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. академии* / В. В. Винер. – М. : изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 112 с.; Дояренко А. Г. *Из агрономического прошлого* / А. Г. Дояренко. – М. : Сельхозгиз, 1958. – 207 с.; Дояренко А. Г. *Роль опытного дела в системе государственного строительства. Избр. соч.* / А. Г. Дояренко. – М., 1926. – Т. 1. – 345 с.; Недокучаев Н. К. *Опытное дело в полеводстве. Теория и практика* / Н. К. Недокучаев. – М. : Государственное издательство, 1929. – 388 с.; *Пшеничный Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции : автореферат диссертации на соискание ученой степени д-ра с.-х. наук* / Н. И. Пшеничный ; Украинская Ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная академия. – К., 1964. – 59 с.
17. *Бердышев А. П. Андрей Тимофеевич Болотов, 1738–1833: Основоположник русской сельскохозяйственной науки* / А. П. Бердышев. – М. : Агропромиздат, 1988. – 142 с.; *Бердышев А. П. Роль Вольного экономического общества в развитии научных основ сельского хозяйства в России : дисс. ... д-ра с.-х. наук* / А. П. Бердышев. – М., 1970.

18. Голованова Л. Г. Московское общество сельское хозяйство: Очерки из истории русской обществено-агрономической мысли и сельского хозяйства в первой половине XIX в. : дисс. ... канд. ист. наук / Л. Г. Голованова. – М., 1953.
19. Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России. 1765 1917: Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М.: изд-во Академии наук СССР, 1963. – 195 с.; Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы в России : дисс. ... канд. экон. наук / В. В. Орешкин. – М., 1955.
20. Пятницкая К. Н. Вольное экономическое общество и вопросы развития сельского хозяйства в конце XVIII и первой четверти XIX века : дисс. ... канд. ист. наук / К. Н. Пятницкая. – Л., 1950.
21. Трусова Н. С. Из истории возникновения и начальной деятельности Московского общества сельского хозяйства (1820–1830 гг.) / Н. С. Трусова, О. А. Блюмфельд // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1959. – Сб. 3. – С. 280–324.
22. Склюев Н. О. Роль Вольного экономического общества в развитии и распространении сельскохозяйственных знаний в России (1861–1900 гг.) : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук / Н. О. Склюев. – М., 1952. – 15 с.
23. Цветаева М. С. Первый журнал по сельскому хозяйству в России / М. С. Цветаева // Земледелие. – 1966. – № 3. – С. 75.
24. Ясман З. Д. Первая сельскохозяйственная школа в России / З. Д. Ясман // Вопросы истории. – 1976. – № 11. – С. 203–209; Ясман З. Д. Попытки введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половины XVIII века (по материалам «Трудов ВЭО») / З. Д. Ясман // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1961. – С. 246–255.
25. Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России. 1765 1917: Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М.: изд-во Академии наук СССР, 1963. – 195 с.
26. Дмитриев С. С. Возникновение сельскохозяйственных выставок в России / С. С. Дмитриев // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 172–180.
27. Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России XII – начала XX в. : сб. ст. к 70-летию проф. А. Г. Бескровного / ред. кол. А. Л. Нарочницкий. – М., 1975. – С. 207–216.
28. Тихонов Б. В. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30 50-х годов XIX века / Б. В. Тихонов // Проблемы источниковедения. – Т. 9. – М., 1961. – С. 92–162.
29. Чернуха В. Г. Сельскохозяйственные общества России в 60–70-е гг. XIX в. / В. Г. Чернуха // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991. – С. 188–196.

І. М. Жиленкова

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ТА ІНТЕРЕСИ ПРОМИСЛОВО-АГРАРНОГО КАПІТАЛУ В ОЦІНКАХ ІСТОРИКІВ 1917 – 1927 РР.

З'ясовано стан наукового вивчення питань зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. історіографами 1917 – 1927 рр. Основну увагу акцентовано на з'ясуванні їхнього ставлення до політики Російської імперії в цій сфері. Наявну наукову літературу розподілено на хронологічно-тематичні групи.

Схарактеризовано спільні та відмінні риси оцінок специфіки зовнішньої торгівлі окресленого періоду.

Ключові слова: зовнішня торгівля, протекціонізм, фритредерство, експорт, митна політика.

The state of scientific study of questions about foreign trade of Ukraine of the late XIX century – early XX century by 1917 – 1927 years historiographers is analyzed. The main attention is paid to finding out of their attitude towards the policy of the Russian Empire in the relevant sphere. The available scientific literature is divided into thematic groups. Common and distinctive features of the estimations of foreign trade specificity of the mentioned period are determined.

Key words: foreign trade, protectionism, free trade, export, customs policy.

Вивчення минулого України, зокрема економічної проблематики, поряд із пошуком нових фактів передбачає критичне та об'єктивне дослідження теоретичних напрацювань попередників і переосмислення ретроспективних методів історичного аналізу. Дотримання цих першооснов у контексті пропонованого наукового дослідження історіографічних оцінок 1917 – 1927 рр. проблем зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. уможливорює конструювання максимально збалансованого фактологічно-теоретичного історичного базису.

Необхідно зазначити, що усталений хронологічно-тематичний поділ історіографічних праць на три періоди (дорадянський (дореволюційний, імперський), радянський, сучасний (пострадянський)), на наш погляд, нівелює поодинокі в кількісному, однак не менш важливі в якісному вимірі, роботи власне революційного етапу – 1917 – 1921 рр. Предметне зацікавлення саме проблемами зовнішньої торгівлі України в контексті інтересів промислово-аграрного капіталу обмежує цей перелік розвідками таких дослідників, як В. Зів, Й. Кулішер, Є. Кун, В. Ландо, С. Маслов, М. Огановський, Б. Стопневич, І. Чернишев, Г. Швіттау, О. Щадилов та ін.

На прикладі роботи В. Зіва «Іноземні капітали в російській гірничозаводській промисловості», що з'явилася на початку 1917 р., маємо змогу наочно простежити формування нових напрямів історико-економічного інтересу, особливо в умовах Першої світової війни. Так, автор послідовно і структурно проаналізував ступінь іноземного фінансового впливу на розвиток низки галузей промисловості («південноросійська» (тобто українська) металургійна, «південноросійська» кам'яновугільна, мідна, золотодобувна, платинова, марганцева, хімічна, соляна, нафтова, електротехнічна та ін.). Критично оцінюючи ситуацію, В. Зів зазначав, що уряд повинен докласти максимум зусиль, обмежуючи посилення закордонних капіталів у вітчизняній економіці, щоб не допустити нових кризових тенденцій на внутрішньому споживчому ринку, а також для нарощування впливу на світовому ринку. Для прикладу наведемо одну з протекціоністських цитат: «Близько 90 % імперського видобутку платини перебуває в руках іноземців. Володіючи таким вагомим видобутком платини, іноземці тим самим відіграють керівну роль на світовому платиновому ринку. Тому бажано, щоб торгівля платиною була вилучена з рук іноземців» [1]. Подібну позицію В. Зів обстоював і стосовно банківської сфери: «Банки впливають суттєвою мірою на всі економічні